

Cultuursensitief werken met jongeren en gezinnen

Kaveh Bouteh en Anna de Haan – november, 2018

Introductie

Professionals in de gezondheidszorg, welzijn en het onderwijs krijgen steeds meer te maken met cliënten en leerlingen met uiteenlopende leefwijzen, zoals cliënten/leerlingen met een migratie- of vluchtelingenachtergrond. Om deze groep vraaggerichte zorg en ondersteuning te bieden is inzicht nodig in culturele achtergronden en in de vormen van cultuursensitieve communicatie.

Menigeen vraagt het zich soms vertwijfeld af: wat mag ik wel zeggen, wat mag ik niet zeggen. Ben ik wel tolerant genoeg? Ben ik wel duidelijk genoeg? Hoe check ik of mijn boodschap duidelijk is overgekomen? Waar staat het begrip 'cultuur' überhaupt voor en bestaan 'culturen' eigenlijk wel? Allerlei vragen waar de een meer mee worstelt dan de ander.

Tijdens vele scholingen, workshops en intervisie bijeenkomsten die door Pharos worden verzorgd, worden knelpunten besproken die hulpverleners en andere professionals bemerken in de communicatie met niet-westerse cliënten. De meest voorkomende knelpunten die door hulpverleners worden genoemd zijn naast de taalbarrière bijvoorbeeld de moeite om tot de kern van het probleem van de cliënt te komen en communicatieproblemen.

Vormen van communicatie

Er zijn vier vormen van communicatie die bijna altijd samen gaan met elkaar: verbale communicatie, non-verbale communicatie, para-verbale communicatie en communicatie patronen (Bouteh, 2017). Deze laatste vorm van communicatie heeft een sterke invloed op de inhoud en op het betrekkningsniveau van een interactie. Een voorbeeld ter illustratie: In "de Nederlandse cultuur" communiceert men over het algemeen direct. Dat betekent dat als iemand 'a' zegt er in principe ook 'a' wordt bedoeld. In niet-westerse culturen is er vaker sprake van indirecte communicatiestijlen. Wanneer men in die culturen 'a' zegt, doet men dat met een dergelijke intonatie, toonhoogte en klemtoon of met een bepaalde mimiek (non-verbaal) dat iedereen begrijpt dat er eigenlijk 'b' wordt bedoeld.

Voor professionals is het handig om te weten dat er andere communicatie patronen bestaan dan die zij zelf gewend zijn. Professionals moeten deze communicatiepatronen

veel meer incalculeren wanneer ze zoeken naar datgene wat de cliënt met een andere culturele herkomst bedoelt. Ook om zeker te weten dat de cliënt begrepen heeft wat je bedoelt is moet een professional deze communicatiepatronen incalculeren.

Waar een verschil in communicatievormen toe kan leiden

Het onderzoek wijst vooral uit dat een verschil in communicatie vormen kan leiden tot stagnatie van de begeleiding of hulpverlening (NVO, BPSW en NIP, 2015).

De professional kan daardoor niet tot de kern van het probleem van de cliënt komen. Wanneer de professional niet tot de kern van het probleem kan komen kan er geen basis gevormd worden voor de start van de begeleiding of behandeling. Hierdoor voelt een hulpverlener of begeleider zich vaker genoodzaakt een actief betrokken houding aan te nemen om toch tot de cliënt door te kunnen dringen wat weer kan leiden tot vermoeidheid en frustratie bij die professional (NVO, BPSW en NIP, 2015). Een actief betrokken houding kost veel aandacht en energie. Bovendien bestaat het risico dat cliënten afhankelijk worden van de hulpverlener of begeleider wat een grote verantwoordelijkheid bij hem legt. Tenslotte ervaren professionals problemen met het opbouwen van een vertrouwensband vooral door de kloof tussen het toegepaste pedagogische model, zoals Tripel-P, Delta methode en andere interventies, en de beleving van de cliënt met een niet-westerse culturele achtergrond.

Verwachtingen die niet uitkomen en communicatieproblemen kunnen leiden tot wantrouwen en teleurstellingen van beide kanten. We weten inmiddels dat toegankelijkheid en kwaliteit van zorg afhangen van het vermogen van professionals om om te gaan met verschillen in achtergrond, opleiding, sekse, migratiegeschiedenis en andere relevante verschillen (Van Berkum e.a., 2016). Dat vraagt om kennis en cultuursensitieve vaardigheden en communicatie. In het geval van vluchtelingen vraagt het ook om inlevingsvermogen in wat het betekent om je land, werk en dierbaren te hebben moeten verlaten. En om lange tijd in angst, onzekerheid en oorlog te hebben geleefd en/of marteling, verkrachting en geweld te hebben ondergaan. Het opbouwen van vertrouwen is hierbij extra belangrijk.

Denken over cultuur als een statisch en afgebakend geheel

De omgang en communicatie met cliënten uit andere culturen gaat zorgverleners niet altijd even gemakkelijk af. Gevoelens van onzekerheid en onmacht spelen daarbij een rol.

De onzekerheden komen voort uit 'hokjes denken' (dè Marokkaan, de Somaliër, dè Nederlander). Door in hokjes te denken en te handelen worden bepaalde denkpatronen tot absolute normen gemaakt. Hierdoor ontstaat de gedachte dat

culturen elkaar eerder uitsluiten dan insluiten. Binnen deze benadering wordt cultuur gezien als een afgebakend geheel, en het idee is dat de culturele inhoud bepalend is voor de handelingen van individuen uit die cultuur (Bouteh, 2011). Er is veel aandacht voor cultuurverschillen door de westerse zorgverleners. Het cultuurbegrip is namelijk een term geworden om verschillen bij voorbaat te ordenen. Als 'cultuur' op deze manier gebruikt wordt, worden vanzelf vooroordelen veroorzaakt. En dat belemmert een interactie tussen individuen. Je begrijpt iets niet, bent het niet gewend. In plaats van het gesprek aan te gaan en de communicatie op gang te brengen, hebben zorgverleners de neiging zich af te sluiten voor de cliënten die in hun ogen abnormaal gedrag vertoont.

Cultuur is opvoeding en opvoeding is cultuur: de complexiteit van opgroeien en opvoeden in twee culturen

Tegenover cultuur als afgebakend geheel staat het idee dat cultuur juist dynamisch is en er voortdurend ontwikkelingen binnen culturen plaatsvinden. Cultuur is mentale programmering. Door mentale programmering (socialisatie) leert de mens tijdens zijn opvoeding de culturele waarden die gelden binnen de groepen waartoe hij hoort: bijvoorbeeld binnen zijn land, zijn bevolkingsgroep, zijn godsdienst en zijn familie (van Asperen, 2007).

Alle ouders hebben vragen over de opvoeding of willen weten hoe anderen het doen. Veel ouders vallen hierbij terug op hun eigen ouders, op familieleden en op vrienden (Möhle e.a., 2017). Wanneer je als ouder in een nieuw land terechtkomt, mis je vaak dit soort vanzelfsprekende contacten. En je mist kennis van en ervaring met opvoeding in het nieuwe land. Zeker als je gezin in het land van herkomst of onderweg te maken kreeg met vernedering, honger, geweld of andere schokkende gebeurtenissen kan het opgroeien en opvoeden in een nieuw land extra lastig zijn.

Opvoeden in een nieuw land kan migranten- en vluchtelingouders dus veel moeite kosten (Möhlee.a., 2017):

- Leefomstandigheden van het gezin en gewoonten in Nederland verschillen van die in het land van herkomst
- De verwerking van schokkende ervaringen uit eigen land en onderweg tijdens de vlucht kost inspanning en is belastend
- De inburgering in een onbekend land, met een onbekende taal en cultuur en de soms nog onzekere uitslag van de asielprocedure leiden tot stress

Veel migranten- en vluchtelinggezinnen komen uit landen waar kinderen door de hele familie worden opgevoed en waar er een sterke binding met ouders en andere familie is (Tuk & Vlietstra, 2017). Daarbij is er binnen deze culturen vaak sprake van een breed familieverband, waardoor kinderen hechte relaties met meerdere opvoeders hebben zoals bijvoorbeeld oma's en tantes. In de nieuwe gezinssamenstelling in Nederland

moeten ouders hun rol herzien en opeens al die taken, die eerst in handen waren van meerdere personen, op zich nemen (Pels & de Gruijter, 2005). Ouders hebben vaak goede herinneringen aan de warme en hechte familiebanden die zij als kind hebben ervaren en ze missen de steun bij de opvang en opvoeding van hun eigen kinderen. En kinderen missen vaak de verloren andere 'vaders en moeders'. Het wijdere informele netwerk gaf steun en controle. Het kan dan ook behoorlijk lastig zijn om in de nieuwe context je weg te vinden. Voor velen van hen geldt daarom dat zij met de komst naar Nederland voor nieuwe opvoeddilemma's komen te staan. Soms past hun opvoedingsstijl niet bij wat er op school en in de samenleving van hun kind verwacht wordt of sluiten meer traditionele opvoedingswaarden en -doelen niet aan bij de nieuwe samenleving (Möhlee.a., 2017). Ook de kinderen kunnen het opgroeien in het nieuwe thuisland als zwaar ervaren, omdat er binnen het gezin, op school of met leeftijdsgenoten uiteenlopende verwachtingen kunnen gelden (Ghebreab, & Kusmallah, 2018).

Anders is ook dat traditionele ouders minder gewend zijn om problemen uit te praten en vaker

straf en slaag hanteren als opvoedingsmechanismen (Bouteh, 2010). Hun kinderen worden opgevoed met het idee gehoorzaam, bescheiden en respectvol te zijn. Bij Nederlandse jongeren is de opvoeding vaker gericht op opgroeien tot zelfstandige, mondige en weerbare volwassenen. Echter ook in Nederlandse gezinnen komt de zogenoemde pedagogische tik nog geregeld voor en wordt niet alles uitgepraat. Bovendien zijn opvoedingsstijlen onder migranten volop in beweging, onderhandeling doet ook hier zijn intrede. Onderzoek heeft laten zien dat Iraanse gezinnen, en in mindere mate Iraakse gezinnen, die een aantal jaar in Nederland wonen autonomie van de kinderen (zoals zelfstandigheid en zelfvertrouwen) belangrijk vinden in de opvoeding (Pels & de Gruijter, 2005). Ook gaven gezinnen aan zich af te zetten tegen het gebrek aan vrijheid dat kinderen hadden in het land van herkomst en ze wilden hun kinderen in Nederland minder autoritair opvoeden.

Ziektebeleving in niet-westerse culturen

Als er problemen zijn met je kind, bijvoorbeeld bij de opvoeding of het gaat om een andere reden niet goed, dan was er in de landen van herkomst vaak geen jeugdhulp zoals we dat in Nederland kennen. Ouders met een migranten- of vluchtelingenachtergrond vragen daarom vaker bij hun informele netwerk om hulp, vooral de familie (Pels & de Gruijter, 2005). Ouders zijn terughoudend om problemen naar buiten te brengen en lossen problemen liever op in de kring van de familie. Op psychische problemen berusten bovendien taboes (Ferrier, Kahman & Massink, 2017). De stigmatisering van psychische problemen vormt een bedreiging voor de familie-eer. En vaak is uit mensen psychische spanningen in lichamelijke klachten. Of verklaren ze

de psychische klachten vanuit bovennatuurlijke oorzaken zoals beheksing, geesten en het boze oog. De oplossing wordt dan gezocht in medicatie of praktijken zoals rituele reiniging en duiveluitdrijving. Dit alles maakt dat hulp zoeken en accepteren als er problemen zijn met je kind behoorlijk lastig kan zijn.

De interculturele pedagogiek

Om met verschillen in communicatie, opvoedstijlen en ziektebeleving om te gaan zijn inzichten uit de interculturele pedagogiek bruikbaar. De interculturele pedagogiek uit van dynamiek in opvoedingspatronen (Bouteh, 2010). De nadruk wordt gelegd op het begrijpen van cultuurverschillen in verband met opvoedingsopvattingen en -praktijken. Niet zozeer de voorgeschiedenis staat centraal, maar er is ook oog voor de huidige sociaaleconomische situatie. Men vraagt zich af: zijn sociaaleconomische factoren van invloed? Of persoonlijkheidskenmerken? Of juist culturele kenmerken?

Opvoedingsstijlen, ook in migranten- en vluchtelinggezinnen, zijn niet homogeen maar divers en veranderlijk. Daarnaast vertoont hun opvoeding ook raakvlakken en overeenkomsten met die in zogenaamde 'westerse' culturen. Zeker in een samenleving als Nederland waar veel culturen naast en door elkaar leven, zie je dat mensen elementen uit hun eigen opvoeding

opnieuw interpreteren en combineren met die van andere patronen (Bouteh, 2010). Dit betekent dat mensen zich aanpassen, hun eigen culturele oriëntaties afstemmen op de gewijzigde sociale of economische omstandigheden. Men komt door de pluriforme, multiculturele samenleving in aanraking met uiteenlopende waarden en normen.

Migranten en vluchtelingen identificeren zich op een gegeven moment zowel met (delen van) hun thuiscultuur als met (delen van) andere culturen. Kortom, zij gaan op zoek naar een goede mix.

Effectieve cultuursensitieve communicatie

Watzlawick e.a. (1976) stelt dat op het moment dat iemand iets zegt, hij tegelijkertijd de non-verbale reactie van de ander waarneemt als reactie op wat wordt gezegd. Fronst de toehoorder zijn wenkbrauwen of komt er een bevestigend knikje, dan beïnvloedt dat het verloop van het gesprek. Er is dus sprake van een permanente gelijktijdige wisselwerking. Watzlawick gaat er bovendien van uit dat het niet mogelijk is om niet te communiceren. Zoals hij het formuleert *'we kunnen niet niet communiceren'*.

Daarbovenop stelt Watzlawick dat ook mislukte communicatie, bijvoorbeeld wanneer er een misverstand ontstaat, gevolgen heeft voor het verdere verloop van communicatie en de verhouding tussen gesprekspartners. Elke interactie, of deze nu effectief is of niet, moet worden gezien als communicatie. En de kwaliteit van elke interventie valt of staat bij interacties. Wanneer er dan een misverstand ontstaat, moet je daarover

communiceren. Want miscommunicaties kun je juist weg werken door er over te communiceren.

Een voorbeeld: Theedrinken bij een Turkse familie

Een vrouw, Marga, vertelt tijdens een cursus over een probleem dat ze had tijdens een bezoek aan een Turkse familie, waar ze voor het eten werd uitgenodigd.

Er werd thee gedronken na de maaltijd. Toen ze haar kopje had leeggedronken werd het meteen weer bijgevuld. Nadat ze het weer leeg had werd het weer bijgevuld en zo ging het maar door totdat, zoals ze zegt 'de thee me zo ongeveer de neus uitkwam'. Ik werd er misselijk van. Oh, zegt een andere cursist, je had gewoon een beetje thee in je kop moeten laten staan, dan vullen ze het niet bij. Waarop Marga verbouwereerd uitroept, waarom heeft niemand me dat ooit verteld? Als ik dat had geweten dan had ik dat natuurlijk gedaan.

Als Marga zelf gevraagd had aan deze Turkse familie op welke manier zij aan elkaar laten weten wanneer ze genoeg thee hebben gehad, was er geen misverstand ontstaan en Marga was niet misselijk.

Het uitgangspunt van een interculturele communicatie zeer eenvoudig: Je hoeft maar één ding te weten, namelijk dat je niets weet. Je bent vertegenwoordiger van een eigen waarheid. En als je iets niet weet of begrijpt, dan vraag je het gewoon...

Tips voor cultuursensitieve communicatie:

- Bedenk dat de kwaliteit van elke interventie staat of valt bij de interactie.
- Miscommunicatie kan je alleen wegwerken door middel van communicatie!
- Welkom heten. Bouw relatie op. Koetjes, Kalfjes, Koekjes en Koffie (KKKK)
- Neem de tijd en stel je zelf voor: wie ben je, wat is je rol, wat doe je?
- Aanleiding en kader; waarom hebben we samen dit gesprek, wat gaan we bespreken en waar leidt dit toe? Waarom is dat voor jou belangrijk en voor mij belangrijk? Wat wil jij aan de orde hebben in dit gesprek?
- Respecteer de verschillen.
- Ga na hoe goed het taalniveau in de moedertaal is
- Houd rekening met non-verbale communicatie (70% van de communicatie!).
(bijvoorbeeld afstand die je tot iemand houdt, iemand aanraken tijdens het spreken, iemand wel of niet aankijken, snelheid waarmee je spreekt, je intonatie, etc.).
- Wees nieuwsgierig. Oprechte interesse in de mens voor je. Wees ten opzichte van gesprekspartner een OEN; Open, Echt en Nieuwsgierig.
- Open vragen stellen: *Het is in sommige culturen niet beleefd om nee te zeggen. Houd hier rekening mee. Je kan dan beter open vragen stellen.*
- Teach-backmethode. Terugvragen. *Ik wil graag weten of ik het goed heb uitgelegd, kunt u mij vertellen wat we nou hebben afgesproken? Wat gaat u doen? wat gaat u*

aan uw familie vertellen? Laat de cliënt jou uitleggen wat hij/zij van jouw verhaal begrepen heeft.

- Gebruik dezelfde woorden als je cliënt
- Bij taalproblemen: praat duidelijk en langzaam, maak korte zinnen.
- Denk niet te snel dat je de cliënt met een migratie achtergrond begrepen hebt. *Check daarom regelmatig bij de cliënt of je hem goed begrepen hebt; de cliënt waardeert dit; hij voelt zich serieus genomen*

Specifiek ten aanzien van het werken met ouders en jeugdigen:

- Breng de opvoedingsvisie van de ouders in kaart
- Verzamel informatie over de achtergrond van de jeugdige en zijn ouders.
- Wees bewust van de impact van cultuurverschillen op de opvoeding en vraag er naar
- Wees je er van bewust dat de verschillen tussen gezinnen groot kunnen zijn, ook al komen mensen uit hetzelfde land. Net zoals voor Nederlandse gezinnen geldt dat de rol van vaders en moeders, grootouders en andere familieleden bij de opvoeding heel erg kan verschillen per gezin.
- De ouder of jongere met wie je praat kun je als informant gebruiken om meer over zijn achtergrond te weten te komen. Denk dus niet dat de kennis die je hebt over het land of de cultuur 'de waarheid' is bij alle gezinnen.
- Ouders die als vluchteling met hun kinderen naar Nederland zijn gekomen geven aan dat zij graag weer een gewoon gezin willen zijn (Möhle e.a., 2017). Jij als jeugdprofessional kan hierbij helpen. Juist het laagdrempelige contact en het praten over de alledaagse opvoeding is voor veel van deze ouders zeer waardevol. Het helpt hen om bekend te worden met de Nederlandse samenleving. En ze hebben daardoor contact met 'gewone' Nederlanders, iets wat ze vaak heel graag willen.

Kaveh Bouteh

Anna de Haan

Bijlage: Enkele handige tools die Pharos heeft ontwikkeld voor het werken met gezinnen met een migratie- of vluchtelingenachtergrond

- Handreiking wijkgericht werken aan psychische gezondheid van statushouders: http://www.pharos.nl/documents/doc/handreiking_wijkgericht_werken_aan_de_psychische_gezondheid_van_mensen_met_een_vluchtelingenachtergrond.pdf
- Handreiking voor gemeenten over gezondheid en welzijn vluchtelingkinderen: http://www.pharos.nl/documents/doc/handreiking_gezondheid_en_welzijn_kinderen_van_statushouders.pdf
- Handreiking signaleren psychische problematiek bij vluchtelingkinderen: http://www.pharos.nl/documents/doc/psychische_problematiek_bij_vluchtelingkinderen_enjongeren-handreiking.pdf
- Praktijkaart psychische problematiek bij vluchtelingkinderen: http://www.pharos.nl/documents/doc/psychische_problematiek_bij_vluchtelingkinderen_enjongeren-praktijkaart_huisarts_en_poh-ggz.pdf
- Voorlichtingsmateriaal/beeldverhaal m.b.t. lichte opvoedingsvragen: http://www.pharos.nl/documents/doc/soms_heeft_je_kind_een_probleem-eenvoudige_opvoedingsvragen-pharos.pdf
- Voorlichtingsmateriaal/beeldverhaal m.b.t. zware opvoedingsproblemen: http://www.pharos.nl/documents/doc/soms_zijn_er_problemen_in_je_familie-zware_opvoedingsvragen-pharos.pdf
- Mentormethode (vo) en lessen relaties en seksualiteit voor nieuwkomers (o.a. voor op de ISK) 'Welkom op school': <https://www.pharos.nl/nl/kenniscentrum/algemeen/webshop/product/282/welkom-op-school-docentenboek>
- Methode sociaal-emotionele ontwikkeling voor nieuwkomers op de basisschool 'Wereldreizigers': <https://www.pharos.nl/nl/kenniscentrum/algemeen/webshop/product/299/wereldreizigers-docentenboek>
- Handreiking vluchtelingkinderen in de klas: https://www.pharos.nl/documents/doc/handreiking_vluchtelingkinderen_op_school.pdf
- Handreiking informele opvoedingsondersteuning vluchtelinggezinnen: https://www.pharos.nl/documents/doc/informele_opvoedondersteuning_vluchtelingengezinnen.pdf

Literatuurlijst:

- Bouteh, K. (2010). Opvoeden in andere culturen: Inzichten uit de interculturele pedagogiek. *Phaxx* (3): 13-14.
- Bouteh, k. (2011). *Toolkit interculturele communicatie*. Utrecht: Pharos.
- Bouteh, K. (2017). *Je kunt niet niet communiceren*. Utrecht: Pharos.
<https://www.pharos.nl/documents/doc/je%20kunt%20niet%20niet%20communiceren-pharos.pdf>
- Ferrier, J. Kahman, M. & Massink, L. (2017). *Handreiking voor ondersteuning van Eritrese nieuwkomers bij hun integratie: Jullie Nederlanders hebben voor alles een systeem*. Kennisplatform Integratie en Samenleving (KIS): 2017.
- Ghebreab, W., & Kusmallah, N. (2018). *Opgroeien in Eritrea*. Utrecht: Nidos. <https://www.nidos.nl/wp-content/uploads/2018/05/5.Opgroeien-in-Eritrea.pdf>
- Komen, M. & Bouteh, K. (2009). Culturele competenties in de jeugdzorg. *Perspectief* (7).
http://www.fontysmediatheek.nl/wiki/home/Perspectief_2009_nummer_7
- Möhle, M., Tuk, B., Wassink, M., Kooijman, K. & Kleijweg, L. (2017). *Opvoeden in een nieuw land. Handreiking voor informele opvoedondersteuning vluchtelingen*. Gouda: JSO.
<https://www.nji.nl/nl/Producten-en-diensten/Publicaties/Nji-Publicaties/Opvoeden-in-een-nieuw-land>
- NVO, BPSW en NIP: Richtlijnen jeugdhulp en jeugdbescherming (2015).
https://richtlijnenjeugdhulp.nl/wpcontent/uploads/2015/06/Complete_Richtlijn_Multiprobleemgezinnen.pdf
- Pels, T. & de Gruijter, M. (2005). *Vluchtelingengezinnen: opvoeding en integratie: opvoeding en ondersteuning in gezinnen uit Iran, Irak, Somalië en Afghanistan in Nederland*. Assen: Uitgeverij Van Gorcum.
- Tuk & Vlietstra, 2017. *Wereldreizigers, methode sociaal-emotionele ontwikkeling voor nieuwkomers op de basisschool*. Utrecht: Pharos.
- Van Asperen, E. (2007). *Voorbij de interculturele paradox*. Bunnik NL.
http://www.diavers.nl/publicaties/diavers_interculturele_paradox_2007.pdf
- Van Asperen, E. (2003). *Interculturele Communicatie & Ideologie*. Utrecht: Pharos (English: printed 2005 PhD).
- Van Asperen, E. (2005). *De Interculturele Paradox*. Handboek Zorg. Maarssen: Elsevier Gezondheidszorg Reed, Augustus, aanvulling nr 7. pp. B 3.6-1 - 3.6-21.
- Van Berkum e.a. (2016). *Zorg, ondersteuning en preventie voor nieuwkomende vluchtelingen: wat is er nodig?* Utrecht: Pharos.
- Watzlawick, P, Habermas, J.H. Beavin, D.D. Jackson (2009). *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie*. Bohn Stafleu van Loghum.

Arthur van Schendelstraat 600 2^e etage

Utrecht

030 234 98 00

www.pharos.nl

Gezondheid en kwaliteit van zorg voor iedereen